

लोकतन्त्रमा स्वतन्त्र प्रेस र नागरिक समाज

विनयकुमार कसजू

लोकतन्त्रमा जनताले चुनेको संसद, संसदले चुनेको र संसदप्रति उत्तरदायी सरकार हुन्छ, स्वतन्त्र न्यायालय हुन्छ । साथै विचारको बहुलवाद हुन्छ । कुनै पनि मानिसलाई आफूले चाहेको विचार गर्ने, आफ्नो विचार अरूलाई सुनाउने इच्छा हुन्छ । त्यस्तै आफूलाई चाहिने सूचना र ज्ञान पाउने चाहना पनि सबैलाई हुन्छ । लोकतन्त्रमा जनतालाई यी इच्छा र चाहना पूरा गर्ने अधिकार हुन्छ । यो अधिकार प्रयोग गर्नका लागि जनताले आवाज, कागत्, कलम, छापाखानदेखि टेलिफोन, रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइनजस्ता संचार माध्यमका सार्थ साहित्य र कलाको पनि उपयोग गर्छन् ।

यसैले लोकतान्त्रिक देशमा जनताको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि अखबार, पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, वेबसाइट जस्ता आमसंचारका माध्यमहरू स्वतन्त्र रूपमा जनताले चलाउन पाउँछन् । आमसंचारका माध्यमहरूले जनताको सरोकारका समाचार र विचार दिन्छन् । सरकारले यस्ता समाचार र विचारलाई रोक्न पाउँदैन । कुनै पनि देशमा लोकतन्त्र कति बलियो छ भनेर जाँच्ने एउटा मुख्य आधार त्यो देशको प्रेस कतिको स्वतन्त्र छ भनेर थाहा पाउनु हो ।

लोकतन्त्रमा सबै कुरा जनताको अभिमत अनुसार चल्छ । जनताले गाउँदेखि केन्द्रसम्म प्रतिनिधि छान्नुपर्छ । जनताको निर्णयबिना कुनै पनि काम हुँदैन । तर जनतालाई सही निर्णय गर्न सक्ने बनाउनका लागि सही सूचना, जानकारी र ज्ञान चाहिन्छ । यो काम प्रेसले गर्ने हुनाले प्रेस स्वतन्त्रलाई यति धेरै महत्व दिइएको हो ।

त्यस्तै राज्य संचालनका तीन अंग विधायिका, कार्यपालिका (सरकार) र न्यायपालिका साथै जनताको सेवा गर्छु भनेर बनेका संघसंस्था, निकायहरूले ठिकसँग काम गरे कि गरेनन् भनेर निरन्तर निगरानी गर्ने काम पनि प्रेसले गर्छ । अर्थात् प्रेसले एकातिर जनतालाई सुसूचित गरेर सही निर्णय गर्न सघाउँछ भने अर्कोतिर राज्य संचालन ठिकसँग भएको छ कि छैन भनेर निगरानी, पहरेदारी गर्छ ।

प्रेसका यी दुबै काम लोकतन्त्रलाई बलियो र दिगो बनाउनका लागि नगरी नहुने काम हुन् । यति महत्वपूर्ण काम गर्ने प्रेस कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको नियन्त्रणमा गयो भने यसले सही काम गर्दैन । पंचायत कालमा प्रेस सरकारले चलाउँथ्यो । केही साप्ताहिक अखबार जतनाले चलाए पनि ठूला आकारका दैनिक अखबार, रेडियो र टेलिभिजन सरकारले मात्रै चलाउँथ्यो । त्यो अवस्थामा सरकारले चाहेको कुरा मात्रै जनताले जान्नसुन्न पाउँथे । राजा र नेताहरूका राम्राराम्रा कुरा मात्रै जनताले थाहा पाउँथे । उनीहरूले गरेका नकाम, भ्रष्टाचारका कुरा जनताले थाहा पाउँदैनथे ।

अहिले स्थिति फेरिएको छ । नेपाली प्रेस अहिले सरकारी नियन्त्रणबाट स्वतन्त्र छ । अखबार, रेडियो, टेलिभिजनमा जनताको अधिकार र जनतालाई चाहिने विषयवस्तु प्रकाशित र प्रसारित गर्ने काम बढेको छ । नेपालका कुनै पनि भागमा, कुनै पनि निकायमा कसैले बदमासी गर्‍यो, कसैलाई दुःख पर्यो, कसैले देश र समाजको हितमा राम्रो काम वा विचार गर्‍यो भने त्यो कुरा तुरुन्तै अरू नेपालीहरूले थाहा पाउन सक्छन् । जनताको हातमा प्रेस भएको हुनाले नै यस्तो भएको हो ।

तर निजी क्षेत्रले प्रेस चलाउँदैंमा प्रेस जिम्मेवार र स्वतन्त्र हुन्छ भन्न सकिन्न । किनभने जसले प्रेस चलाउँछ उसको स्वार्थ त्यसमा मुछियो भने प्रेसलाई जिम्मेवार भएको भन्न सकिन्न । पहिले राजनीतिक शक्तिले प्रेसलाई कब्जा गर्ने प्रवृत्ति थियो भने अहिले व्यापार बढाउने, नाफा

कमाउने र जनतामा आफ्नो उत्पादन, समान, सेवा बेच्ने होडमा अनावश्यक र अस्वास्थ्यकर सन्देश दिने काम पनि हुन थालेको छ । पछिल्ला दिनमा यो प्रवृत्ति निक्कै बढेको छ ।

सरकार र समाजका सबै खालका शक्तिको निगरानी, खबरदारी गर्नु र जनतालाई सूचित, शिक्षित र सचेत बनाउनु प्रेसको मौलिक धर्म वा जन्मजात जिम्मेजवारी हो । तर व्यापारिक स्वार्थका कारणले विश्वभरि नै प्रेसको यो जिम्मेवारीमा विचलन आएको छ । यसकारण प्रेसमाथि निगरानी गर्नु पनि सचेत नागरिकको काम थपिएको छ । अरूको निगरानी गर्ने प्रेसको निगरानी नागरिक समाजले गर्नुपर्छ । नागरिक समाजले प्रेसलाई आत्मनिर्भर (इन्डिपेन्डेन्ट), बहुलवादी र स्वतन्त्र (फ्री) बनायो भने मात्रै लोकतन्त्र बलियो र दिगो हुनसक्छ । यसैले एक्काइसौं शताब्दीमा आएर प्रसलाई जिम्मेवार बनाउने भूमिका नागरिक समाजमाथि थपिएको छ ।

नेपालमा पूर्व राजा ज्ञानेन्द्रको निरंकुशताको विरुद्ध लडने, गणतन्त्र ल्याउने काममा नागरिक समाजको आन्दोलनले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । कतिपय अवस्थामा नागरिक आन्दोलनले राजनीतिक दलका आन्दोलनलाई प्रतिस्थापन गर्ने र आफै राजनीतिक शक्तिको भूमिका खेल्ने संभावना पनि नदेखिएको होइन । तर सत्ता र शक्तिको लोभमा नफस्ने संकल्पसहित चनेको नेपालको नागरिक आन्दोलनले आफ्नो प्रतिष्ठा गुमाएन । अहिले पनि सत्ता र शक्तिले बाटो बिरायो भने नागरिक आन्दोलनमाथि आमनागरिकको आशा भरोशा छ ।

जनताको यही विश्वासले गर्दा प्रेसले पनि नागरिक आन्दोलनलाई काँधमा बोकेको देखिन्छ । नागरिक आन्दोलको यस्तो अपूर्व मेल अन्यत्र प्रायः देख्न पाइँदैन । तर नागरिक आन्दोलन र प्रेस जति मिले तापनि, नागरिक आन्दोलनको उद्देश्य र एजेन्डा तथा प्रेसको उद्देश्य र एजेन्डा निश्चय नै फरक छ ।

अहिलेका प्रेसका संचालक मिडिया हाउसहरुको सफलता उनीहरुको लगानी र नाफामा तौलिन्छ, उहिलेजस्तो जनहितको आधारमा होइन । हानीकारक मिडियाबाट प्रभावित र पीडित मिडिया उपभोक्ताहरुको संख्या नेपालमा पनि बढिरहेको छ । उनीहरुको पनि हिन नागरिक समाजले हेर्नेपर्छ । अहिलेको आर्थिक तथा बजार र विज्ञापनले डोर्याएको प्रेस र मिडिया हाउसको संरचनाले गर्दा मिडिया हाउसको एजेन्डा र नागरिक आन्दोलनको एजेन्डा एउटै हुन सक्तैन । यसैले नागरिक आन्दोलनको प्रेससँगको सम्बन्ध र निर्भरता आन्दोलनका लागि प्रत्युत्पादक नहुने सीमामा हुनु पर्ने कुरामा विचार पुर्याउनु आवश्यक छ । प्रेस स्वयं एउटा शक्ति हो । यो नागरिक समाज होइन भन्ने कुरा स्पष्ट हुनु पर्छ । नागरिक आन्दोलनको एजेन्डा बोक्नु प्रेसको कर्तव्य र वाध्यता पनि हो ।

नागरिक समाज र मिडियाको सम्बन्धको यो पक्षमाथि अहिलेसम्म विचार गरेको पाइँदैन । यहाँ प्रेस स्वतन्त्रता मात्रै होइन सूचनाको हकलाई पनि पत्रकारको सरोकारको रूपमा बुझिने गरिएको छ । प्रेस स्वतन्त्रतालाई मिडिया हाउसको स्वतन्त्रताको रूपमा अर्थ्याउने गरिएको छ । फलस्वरूप सच्चा कलम र विचारका सिपाहीहरु पाखा पर्ने गरेका छन् । लोकतन्त्रकमा सर्वोच्च शक्ति भनेको नागरिक हो । प्रेस स्वतन्त्रता, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको हाक पनि नागरिककै लागि हो । नयाँ संविधान बनाउने मेसोमा यो सचेतता अति आवश्यक छ ।

गोरखापत्र दैनिक: २०६६ बैशाख २० गते प्रकाशित ।